

نگاهی اجمالی به ارزش و جایگاه علم و دانش

حسن رئیسی

لیسانس آموزش ابتدایی

چکیده

پژوهش حاضر به نگاهی اجمالی در زمینه ارزش علم و دانش پرداخته است و این پژوهش صرفاً به معرفی علم و دانش از منظر آیات قرآن مجید و کتب مقدس و همچنین احادیث و روایات ائمه معصومین (ع) در خصوص علم و دانش می‌باشد. روش تحقیق بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و فیش برداری بوده و همچنین هدف از انجام آن معرفی علم و دانش از منابعی می‌باشد که هرگز رنگ کهنگی به خود نمی‌گیرد. زیرا کلام خداوند متعال همواره در تمام زمان‌ها و اعصار راهنمای جهان بشریت می‌باشد. و کلام معصومین (ع) نیز در تمام اعصار گذشته و حال و آینده نیز می‌تواند راهنمای جامعه بشریت باشند. سخن و کلام آن بزرگواران نیز هرگز رنگ کهنگی به خود نمی‌گیرد و سخنان حکیمانه خداوند بلند مرتبه و ائمه معصومین (ع) راهنما و هدایت‌گر تمام نسل‌ها خواهند بود.

واژه‌های کلیدی: علم، دانش، آیات، روایات

مقدمه

از هزاران سال پیش اجداد انسان می دانستند که چگونه به طرق مختلف زندگی و هستیشان را به صورت رمز در آورده، رموزش را دریابند آن کمال فرهنگی که بیانگر تجربه و دانش یک نسل و هدفش مفید بودن برای نسل بعدی است، توانست بر پیشرفت بشر تاثیر گذارد. و سواد آموزی به عنوان یک نماد، اساسی هرگز آموزش منظم قرار گرفت. ابداع کتابت و قرائت که از طریق انسان به عصر هواپیما، تلویزیون، کامپیوتر، ماهواره و خلاصه به عصر تکنولوژی پیشرفته رسید. به فرموده نبی گرامی اسلام (ص) «الناس معادن كمعادن ذهب و الفضة» مردم به مثابه معادن طلا و نقره هستند. یعنی استعدادهای مردم اولاً نهفته است. همانطور که معادن در زمین پنهان می باشند. ثانیاً این استعدادها مختلفند ثالثاً همانطور که معادن تا در زمین نهفته هستند، برای انسان هیچگونه اثر و فایده ای ندارند، استعدادها نیز چنین اند که اگر کشف نشوند، نه برای خود فرد و نه برای دیگر انسان ها هیچگونه فایده ای ندارند و این نعمت گرانبها بی اثر و بلااستفاده می ماند.

جایگاه علم و دانش در قرآن کریم

دقت در بعضی از آیات کلام الله مجید انسان را اینگونه آگاهی می بخشد که علم و دانش منشا و سبب خلقت کلیه مخلوقات و موجودات جهان هستی می باشد، زیرا اگر علم و دانش نبود خداوند پرستیده نمی شد و یا پرسش بر مبنای جهل و اطاعت کورکورانه باشد شاید در نظر خداوند جلیل و عظیم آن چنان از ارزش و اعتباری برخوردار نباشد. البته علم به طور کلی چیز خوب و مقدسی است، اما آن علم که خداوند در قرآن کریم می فرماید:

"اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا" «سوره طلاق آیه ۱۲»

اوست خدایی که هفت آسمان را آفریده و زمین را همسان آن خلق نمود تا فرمانش میان این دو پدیده فرود آید. هدف این است که از علم و بصیرت برخوردار شوید که شما را به قدرت و توانایی همه گیر خداوند رهنمون نماید.

«شهادت ثانی رحمه الله علیه می فرماید:» خداوند متعال با نخستین نعمت خویش یعنی علم و بینش بر آدم ابوالشر منت نهاد. آن گاه که پروردگار جهان آدم را آفرید و او را از نیستی رهایی بخشید و لباس هستی بر قامت وی انداخت، بر او و از آن جهت منت نهاد که وجود او را با زیور علم بیاراست و لذا در این سوره ای که بر پیامبرش محمد (ص) فرود فرستاد و ارزش نعمت علم را بازگو فرموده و بر تمام افراد بشر چنین منت گزارده که در میان همه پدیده های هستی و وجود آنان را با علم و دانش مشخص و ممتاز ساخته است آن جا که می فرماید:

"اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ" «سوره علق. آیات ۱-۴»

"ای پیامبر، به نام پروردگارت خواندن را آغاز کن. پروردگاری که انسان را از خون بسته و لخته شده آفرید بخوان ای پیامبر (ص) که پروردگار تو کرامتش نامحدود است، از آن جهت که با قلم بشریت را با علم و دانش آشنا کرد."

و یا آن جا که در سوره بقره خداوند در قرآن کریم از داستان خلقت انسان سخن به میان آورده است.

این گونه بیان می دارد که چون خداوند انسان را خلق فرمود پس اسماء خویش و علوم لازم را به وی آموخت و ثابت شد که انسان توان گرفتن علم و دانش را دارد، خداوند به فرشتگان می فرماید که آیا به شما نگفتم که من چیزهایی می دانم که شما نمی دانید و خداوند به چنین مخلوق کاملی مباحث کرده است. می فرماید:

"خداوند کریم علم را حکمت می داند." مفسران در تفسیر قرآن و کلمه حکمت گفته اند:

کلمه حکمت یعنی بازیابی پند و اندرز قرآن، آگاهی و بصیرت و درک حقایق نبوت.

آن جا که می فرماید: "وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا" «سوره بقره، آیه ۲۶۹».

کسی که از حکمت و دانش و استحکام در اندیشه و گفتار و رفتار برخوردار گردید، به خیر و برکت کثیری دست یافته است. و خداوند کریم در جای دیگری از مقایسه افراد دانا و اندیشمند و دارای علم با افراد جاهل و بی خبر چنین می فرماید: "هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ۗ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ". «سوره الزمر، جز ۲۳، آیه ۹»

"(آیا چنین کسی بهتر است) یا آن کسی که او در طول دادن سجده و قیام اطاعت (خدا) می کند و از آخرت می ترسد و رحمت پروردگارش را امید دارد. بگو آیا کسانی که می دانند و کسانی نمی دانند یکسانند؟ تنها خردمندانند که پند بپذیرند."

باز در قرآن کریم آمده است که این علم است که سبب می شود تا فرد خداوند را پرستش کند و به علم و آگاهی و آیات خداوند پی ببرد.

"والراسخون في العلم يقولون امنا". «سوره آل عمران، آیه ۷».

همان کسانی که دارای قدم های ثابت و استواری در علم و دانش هستند، به این مطلب که قرآن از جانب خداوند کریم است، اقرار می نمایند و می گویند: "ما به قرآن ایمان آوردیم".

معرفی علم در کلام امیر المومنین (ع)

امیر المومنین، علی (ع) کسی که از شیعیان و پیروان ما است و به شریعت و آیین ما عالم و آگاه می باشد و بتواند پیروان سست عقیده و کم اطلاع ما را از تیرگی های جهل و ناآگاهی برهاند و آنان را در فضای نورانی علم باز آورد و از آن علم و دانشی که از ما _اختصاصا_ به او رسیده است، دیگران را بهره مند سازد و در روز رستاخیز (با جلالت و شکوه زایدالوصفی) در میان مردم قیامت می آید درحالی که افسری درخشان و نورانی برسر دارد، افسری که بر تمام پهنه قیامت پرتو افکن می باشد و لباس و پوششی بر او قرار گیرد که هر تار و پود آن را نمی توان به پهنای دنیا و آنچه که در آن است تقدیم و ارزیابی کرد. پس ندایی به گوش مردم می رسد و به آن ها چنین اعلام می شود که این شخص، عالم ارزشمندی است که از یکی از شاگردان خاندان محمد (ص) بهره علمی گرفته است. «علاقه بند، ۱۳۷۴. ص ۷۶».

مولی علی (ع)، ارزش عالم و دانشمندی را ترسیم نموده است که به وسیله علم و دانش خویش سبب نجات گمراهان شده و آنان را به سوی علم و دانش حقیقی و استوانه های هدایت و تقوی و صلاح و رستگاری متصل می نماید.

امام علی (ع) می فرماید: «زکاته العلم بذله لفتحقه و الجهاد النفسه فی العمل به» "زکات دانش، آموزش به کسانی است که شایسته آن هستند و کوشش در عمل به آن است" «غررالحکم و درر الکلم ص ۳۹۱»

امام علی (ع) می فرماید: "قم عن مجلسک لابیک و معلمک و ان کنت امیرا" «به احترام پدر و معلمت از جای برخیز هر چند فرمانروا باشی»

امام علی (ع) می فرماید: "ثمره العلم معرفه الله" «میوه علم، شناخت خداست.» «غررالحکم ص ۶۴»

امام علی (ع) می فرماید: "قیمه کل امری ما یعلمه" «هر قدر دانش انسان افزون تر، ارزش وجودی او بیشتر» «غررالحکم ص ۴۲»

امام علی (ع) می فرماید: "هر ظرفی بر اثر قرار دادن چیزی، از وسعتش کاسته می شود مگر پیمانانه علم»

در واقع فکر انسان ظرفی است که با قرار گرفتن علوم تازه، گنجایش آن بیشتر می شود. (در حکمت ۲۰۵ نهج البلاغه)

امام علی (ع) می فرمایند: "عالم هرگز از علم سیر نمی شود و اظهار سیری نیز نمی کند" در واقع نباید از فراگیری علم خسته شد یا گمان کرد که به مرحله نهایی رسیده.

اهمیت علم و دانش از دیدگاه حکما و کتب آسمانی

تورات:

خداوند متعال به موسی (ع) فرمود: علم و حکمت و استوار اندیشی بسی شگرف و عظیم است. اگر نیرویی حکمت و صواب اندیشی را در قلب کسی برقرار سازم، صرفاً به این منظور است که می خواهم او را مشمول رحمت و آمرزش خویش گردانم. ای موسی حکمت آموز باش و رفتار خویش را بر موازین حکمت منطبق ساز و آن را به دیگران بیاموز تا مورد تکریم و تجلیل من در دنیا و آخرت قرار گیری. «شهادت ثانی، س ۵۹، ص ۸۶»

"حضرت موسی (ع) از خداوند پرسید: محبوب ترین مردم در پیشگاه شما کیست؟ خداوند فرمودند: عالمی که در طلب علم باشند". «زمخشری، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۶»

و در برخی روایات ها، ارزشمندترین افراد، عالم ترین آنها و کم ارزش ترین افراد، کم علم ترین آنها به شمار آمده اند " «مجلسی، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۶۴»

زبور:

خداوند در کتاب زبور به داوود پیامبر (ع) فرمود: "داوود به اخبار دانایان بنی اسرائیل و راهبانان صومعه نشین هشدار داده که با مردمان پرهیزگار گفت و گو و مباحثه کنند. اگر در محیط و جامعه با مردم تقوی پیشه و پرهیزگار برخورد، با علما و دانشمندان به بحث و مذاکره بنشینید و اگر در جمع افراد محیط و پیرامون خود دانشمندی را نیافتید با عقلا و باخردان نشست و برخاست کنید، زیرا پرهیزگاری، دانش و خردمندی سه مرتبه و درجه ای است که هدف من از سپردن هریک از این سه مرحله این است که می خواهم بشریت برجای بماند". «شهادت ثانی، ۱۳۵۹، ص ۸۷»

در مورد علم و دانش و ارزش آن، ابوذر غفاری سخنی بسی جالب و شگفت انگیز دارد. "هر باب و دری از علم و دانش که فراسوی ما گشوده می شود و آن را فرا می گیریم از دیدگاه ما از هزار رکعت نمازی که استجاباً و با هدف طاعت و فرمان برداری از خداوند انجام می شود محبوب تر و خوش آیندتر است".

عارفی در این مورد می گوید: "مکر نه چنین است که اگر از بیمار غذا و نوشیدنی و دارو را دریغ دارند، آن بیمار می میرد. قلب و دل آدمی نیز (به غذا و دارو نیازمند است) اگر دل و جان انسان از دانش و تفکر و حکمت محروم گردد، چنین دل و جانی از کار می افتد و دچار مرگ و نابودی می شود".

کلام حکیمانه ابن ابی الحدید خود چنین می گوید: "در ذیل این کلام سر عظیمی نهفته شده و نمادی است به مطلب ارزشمند و پیچیده ای که طرفدارن نفس ناطقه (روح مجرد) از این راه دلیل برای اثبات عقیده خود گرفته اند. نتیجه آن این است که قوای جسمانی بر اثر تکرار افعال خسته و ناتوان می شوند. مثلاً هرگاه ما چشم های خود پیوسته صحنه هایی را ببینیم چشم خسته می شود و اگر باز هم ادامه دهیم ممکن است چشم صدمه ببیند.

همچنین گوش انسان از شنیدن صداهای مکرر به زحمت می افتد (و خسته و ناتوان می گردد). و چنین است سایر قوای جسمانی؛ ولی وقتی به قوه عاقله می رسیم قضیه برعکس است. چرا که هرگاه معقولات بیشتری به این قوه وارد گردد، نیرو و توان و وسعت و انبساط آن بیشتر می شود و آمادگی برای درک مسائل جدیدی غیر از آنچه قبلا دریافته پیدا می کند.

اهمیت علم و دانش از دیدگاه ائمه معصومین (ع)

پیامبر (ص) فرمودند: "دو گروه هرگز سیر نمی شوند: طالبان عمل و طالبان دنیا"

از رسول گرامی اسلام نقل شده است که می فرماید:

«اگر کسی مسیری را در جهت آموختن علم و دانش طی کند همانا خداوند کریم راهی از آن به سوی بهشت برایش می گشاید و ملائکه خداوند بال هایشان را به زیرپای او با خشنودی می گسترانند و همانا برای طالب علم آنچه در آسمان ها و زمین است از خداوند درخواست بخشش و طلب مغفرت می نمایند حتی ماهیان در دریا. فضل و برتری انسان دانشمند بر عابدین بی بصیرت مانند فضل ماه است بر سایر ستارگان. و نیز علما وارثان پیامبران همانطور که پیامبران چیزی از مال و دنیا به ارث از خود برجای نمی گذاشتند بلکه میراث آنان علم و دانش است. اگر کسی بر علم و دانش دست یابد به درستی که به بهره و نصیب کافی رسیده است». «اصول کافی، جلد یک، ح ۴۲»

پیامبر گرامی اسلام درباره فضیلت علم و اهمیت دانشمندان می فرماید:

"فضل العالم العابد کفضلی علی او تاکم ان الله عزوجل و ملائکته و اهل السموات و الارض حتی نمله و حتی الحوت لیصلون علی معلم الناس الخیر". «تهج الفصاحه، حکمت ۲۰۳۵ ف ص ۴۳۵»

فضیلت علم بر عالم مانند فضیلت من بر پست ترین شماس است. خدای عزوجل و فرشتگان او و اهل آسمان ها و زمین حتی مورچه ها در سوراخ و حتی ماهی ها، کسی را که نیکی به مردم بیاموزد دعا می کنند و در مقایسه بین علم و دانش با عبادت می فرماید:

"فضل العلم افضل من فضل العبادة. فضل و برتری علم بسیار بیشتر از فضل عبادت می باشد و نیز در مورد برتری عالم بر عابد می فرماید: "فضل العالم علی العابد سبعین درجه ما بین کلّ درجتین کمابین اسماء و الارض". «تهج الفصاحه، حکمت ۲۰۵۵، ص ۴۳۶»

یعنی فضیلت و برتری عالم بر عابد هفتاد درجه است که فاصله هر دو در درجه آن چون فاصله زمین و آسمان است. این برتری و فضیلت و فاصله زیاد، بین عالم و عابد بدان جهت می باشد که عالم با نور علم خویش همه انسان ها را روشن نموده و در پرتو این روشنائی آنان را از جهالت و گمراهی نجات می دهد و راه صلاح و اصلاح را به آنان نشان می دهد زیرا بیشتر بلاها و رنج ها که به بشریت می رسد، به علت عدم دانش و بینش است و علم حقیقی و بینش صحیح است که بشر را در زمره ملائکه، حتی از آنان برتر می برد. البته باید متذکر شد که درجه ارزش همه علوم مساوی نیست. آن علمی با ارزش تر است که کاربرد آن در زندگی مشکلات مهم تر و بزرگ تری را از راه بشریت بردارد.

"ان لکل شیء زکاة و زکاة العلم ان یعلمه أهله". برای هر چیزی زکاتی است و زکات علم آن است که آن را به اشخاص شایسته بیاموزند و تحصیل علم و دانش برای انسان کمال و رتبه است، هر چه بتواند بیشتر آن را کسب کند، خود را کامل تر کرده است. از این جهت دین اسلام که برای نفوس بشری مقرر شده و خواهان اعتلای افراد انسانی است، درباره فرا گرفتن علم تأکید فراوان کرده و آن را بر همگان فرض شمرده است.

درس‌هایی از مکتب امام صادق (ع) - حکیم - س ۶۱، ص ۲۹

پیامبر اکرم با عبارات مشهود خود: *طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ* (حکیم، س ۶۱، ص ۱۳۴).

و جوب تحصیل علم را بدون مقید کردن به زمان خاصی تذکر داده است. بنابراین تحصیل علم اختصاصی به وقت معین ندارد. انسان در هر حال، در هر سن و سالی و با هر موقعیتی که دارد بایستی به جد جهد کند و به معلومات خود بیفزاید تا به وسیله به دست آوردن دانش، هم بهتر زیست کند، هم به این ندای آسمانی و طبیعی پاسخ مثبت داده باشد.

در حالیکه افسری درخشان و نورانی بر سر دارد، افسری که بر تمام پهنه قیامت پرتو افکن می‌باشد و لباس و پوششی بر او قرار گیرد که هر تار و پود آن را نمی‌توان به پهنای دنیا و آنچه که در آن است تقدیم و ارزیابی کرد. پس ندایی به گوش مردم می‌رسد و به آن‌ها چنین اعلام می‌شود که این شخص، عالم ارزشمندی است که از یکی از شاگردان خاندان محمد (ص) جسته است. هان ای مردم آن کسی که چنین عالم و دانشمندی احوال او را در حسرت و سرگشتگی جهل و نادانی رهانیده است به دامن او گردد و پرتو وجودش را چراغ راه خود سازد تا او را از حیرت ظلمات و تاریکی عرصه قیامت به سوی روشنایی بهشت راهبری کند و در نتیجه تمام افرادی که در سایه رهبری و محبت و تعلیمات این دانشمند به خیر و نیکی رهنمون گشته‌اند و دل‌های قفل خورده و غیر قابل نفوذ آنان از برکت همت این دانشمند گشوده شده و در ظل مساعی او تمام تیرگی‌های شبه و تردید از دل و جان آنان زدوده گشته است همراه این عالم دانشمند به فضای نورانی بهشت درآیند و با وی محشور گردند (شهید ثانی، س ۱۳۵۹، ص ۷۴).

امام علی بن موسی الرضا علیه السلام فرمودند:

"طلب دانش بر هر مسلمانی واجب است، پس دانش را از هر جا که احتمال می‌دهید وجود دارد و از اهلش بجوید. آموزش در راه خدا حسنه است و طلب آن، عبادت و گفتگوی علمی، تسبیح و عمل بدان، جهاد و آموزش آن به کسی که آگاهی ندارد، صدقه بوده و دادن آن به اهلش، موجب نزدیکی به خداوند است، زیرا علم، نشانه‌های حلال و حرام و علامت راه‌هایی است که به بهشت می‌رسد" (طوسی، ۱۴۱۴ ق: ۴۸۸۹)

از جمله امتیازهای علم آن بوده که میراث خوبی است، چنان که امام رضا (علیه‌السلام) فرمودند: «دانش میراثی نیک است» (مجلسی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۱۶۹).

پیامبر خدا (ص) سه بار فرمودند: "خدایا جانشینان مرا رحمت کن. پرسیدند ای پیامبر خدا (ص) جانشینان شما چه کسانی هستند؟ فرمودند: آنان که پس از من می‌آیند احادیث و سنت مرا نقل می‌کنند و به مردمان پس از من می‌رسانند." «مجلسی، ۱۴۱۰ ق، ج ۲: ۱۴۴»

از امام صادق (ع) نقل شده است که «دانشمندان شیعه پیرو ما مرزبانان حد و مرزی هستند که در آن سوی مرزها شیاطین و دیو صفتان در کمین نشسته‌اند و دانشمندان شیعه مانع خروج و یورش این اهریمن گویان نسبت به شیعیان مستضعف می‌باشند (شیعیانی که از لحاظ ایمان و اعتقادات دینی کاملاً مجهز نیستند) آری دانشمندان شیعه همچون سد (استواری) از تسلط ابلیس و پیروان دیو سیرت شیطان بر شیعیان جهان جلوگیری می‌نمایند (تا انسانیت و معصومیت آنان به دست چنین دزدان و یغماگرانی از دست رفته نشوند). «شهید ثانی، س ۱۳۵۹، ص ۸۰»

هان ای شیعیان ما اگر کسی از شما در کمین چنان اهریمن صفتان نشیند (از مرزهای اسلام و مصونیت پاسداری و نگه داری کند و مانع نفوذ افکار پلید و نیز سرنگونی شیاطین و بدخواهان جامعه انسانی گردد) این کوشش‌های علمی او هزارها هزار بار از

جهاد با روم با ارزش تر و گران قیمت تر است، زیرا چنین دانشمند و مرزبان علم خاندان پاک پیامبر (ص) از ادیان و آیین‌های دوستداران ما دفاع نموده (از انسانیت و معنویت جامعه‌های پیرو ما حمایت می‌کند) درحالی که سربازانی که در اردوگاه روم و ترک و فارس می‌جنگند، از پیکرها و اندام‌های جسمانی دوستان دفاع می‌نمایند. «شهید ثانی، س ۱۳۵۹، ص ۸۱».

نتیجه گیری

از آنجایی که برای هر تحقیق و پژوهشی با به منابع مهم تکیه کرد و مطالب مفید را با توجه به آن منابع انتخاب و مورد استفاده قرار داد و بر این اساس پژوهش حاضر با منتخبی از آیات قران مجید که سخنان خداوند بلند مرتبه در زمینه ارزش و جایگاه علم و دانش می باشند و همچنین با استفاده از کلام روایات ائمه معصومین (ع) که آن بزرگواران شاگردان مکتب وحی الهی هستند و خداوند مستقیماً چشمه های حکمت را بر دل و جان آنها جاری ساخته است، تدوین شده است. باید بشر همواره بدانند کلام وحی و قران مجید مقدس ترین و بزرگترین مرجع علمی و هدایتی می باشند که نظیری ندارند و از آنجایی که ائمه معصومین (ع) در تمام زمینه ها نابغه ی نه تنها زمان خود بلکه در تمامی زمان ها و دوران قبل و بعد از خود تا پایان جهان بهترین مرجع علمی می باشند. با مراجعه به سیره و روش آنان پاسخ پرسش‌های خود بیابیم و هرگز علم آن بزرگواران رنگ کهنگی ندارد.

منابع و ماخذ:

- قران کریم

- ۱- پ، دبیلو ماسگریو، جامعه شناسی و تعلم و تربیت
- ۲- حکیم، سید محمد تقیرال درسهایی از مکتب امام صادق(ع)، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۹
- ۳- شهید ثانی، آداب تعلیم و تعلم در اسلام، ترجمه محمدحسین حجتی، انتشارات راهگشا، ۱۳۶۸
- ۴- شیخ کلینی، اصول کافی، ترجمه آیت الله شیخ محمد باقر کمره ای، انتشارات سوره، ۱۳۷۲
- ۵- علاقه بند، علی، جامعه شناسی آموزش و پرورش، بعثت، ۱۳۷۲
- ۶- نهج الفصاحه
- ۷- مجلسی
- ۸- زمخشری
- ۹- غررالحکم درر الکلم
- ۱۰- نهج البلاغه